

16. Переслегин С. Стратегическая ролевая игра как метод исторического моделирования / Сергей Переслегин // Упущенные возможности Гитлера / Сергей Переслегин. – М., 2001. – Приложение 3. – С. 475-489.
17. Широкоград А.Б. Россия выходит в мировой океан. Страшный сон королевы Виктории / А.Б. Широкоград. – М.: Вече, 2005. – 416 с..
18. Исаев А. Случайности и закономерности // Сборник: 1941. Совсем другая война / Алексей Исаев. – М.: Яуза, Эксмо, 2011. – С.7-36.
19. Хмельницкий Д. История в сослагательном наклонении // Сборник: 1941. Совсем другая война / Дмитрий Хмельницкий. – М.: Яуза, Эксмо, 2011. – С.185-194.
20. Савин В. Как это бы было в июле 1941 года, или операция, так и оставшаяся безымянной // Сборник: 1941. Совсем другая война / Владислав Савин. – М.: Яуза, Эксмо, 2011. – С.274-300.
21. Яковлев Л.С. Социальные функции альтернативной истории / Л.С. Яковлев // Антро. Анналы научной теории развития общества. – 2009. – Вып. 6. – С. 48–60.
22. Давыденко Э.Н. Актуальные проблемы поливариантности и конструирования исторического процесса / Э.Н. Давыденко // Гуманітарний часопис. – 2008. – № 4. – С. 27–35.

Жиряков А. Ю. Британская и российская историография Второй мировой войны: использование метода альтернативной истории

В статье рассмотрены история разработки и использования метода «альтернативной истории» в британской и российской историографии Второй мировой войны, установлены и раскрыты особенности методики его применения в них. Дана краткая историография метода альтернативной истории в мировой исторической науке до середины XX века. Показана несовместимость метода альтернативной истории с советской исторической наукой. Раскрыты особенности использования метода альтернативной истории в современной британской историографии Второй мировой войны. Рассмотрено формирование, в российской историографии альтернативной истории, двух мало связанных между собой направлений – методологического и эмпирического. Показана связь эмпирического направления с соответствующей британской историографией Второй мировой войны.

Ключевые слова: метод «альтернативной истории», российская историография Второй Мировой войны, точка бифуркации, британская историография Второй Мировой войны.

Zhiryakov A. Yu. The British and Russian Historiographies of Second World War: Using the method of alternative history

In the article the history of working out and the method of «alternative history» in the British and Russian historiographies of Second World War has been considered, the peculiarities of their methodology of its application have been determined and revealed. A concise historiography of the alternative history method in the world historical science to the middle of the 20th century has been given. The incompatibility of the alternative history method and the Soviet historical science has been shown. The peculiarities of using the alternative history method in the modern British historiography of the Second World War have been revealed. The formation of the alternative history of too not enough connected with each other directions – methodological and empirical in the Russian historiography has been reviewed. The connection between the empirical direction and the corresponding British historiography of the Second World War has been shown.

Keywords: an «alternative history», Russian historiography of the Second World War, the point of bifurcation, British historiography of the Second World War.

УДК 94(477)(031)"1909/1916"

С. М. Борчук

ПЕРША УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ: СТРУКТУРА ВИДАННЯ І ЗМІСТ

У статті проаналізована перша вітчизняна модерна енциклопедія «Український народ в его прошлом и настоящем». З'ясовані передумови виходу в світ першого українського енциклопедичного видання, охарактеризована практична робота ініціаторів над впорядкуванням проекту, відображені структура і змістова наповненість багатотомного видання та показані труднощі, які виникли в процесі підготовки енциклопедії.

Ключові слова: енциклопедія, проект, публікація, редакційна рада, том, редагування, рецензія.

Опубліковані російською мовою енциклопедії наприкінці XIX – початку XX ст. не відповідали потребам тогочасного українського суспільства, і передусім української інтелігенції, котра очолює національно-визвольний та культурницький рух. Тож потреба створення власне української енциклопедії на рубежі XIX–XX ст. усвідомлювалась більшістю національно свідомих вчених і громадських діячів. Однак на шляху до її видання існувала ціла низка перепон, найсуттєвішими з яких були: відсутність власної поліграфічної бази через дієвість Емського указу; відсутність достатніх джерел фінансування, адже більшість меценатів не наважувалися вкладати кошти у фактично незаконну діяльність та політична цензура і політичний контроль над всіма проявами українства, що здійснювався царською адміністрацією на території Малоросії. Саме

через це ідея створення власне української енциклопедії була сформульована не в Києві чи Харкові, а у Санкт-Петербурзі, де державний контроль був значно ліберальнішим.

Важливим джерелом для дослідження означеної проблеми є листування. Наукову цінність становить епістолярна спадщина фундаторів української енциклопедистики Є. Чикаленка, П. Стебницького [1], В. Липинського, М. Грушевського [2]. У ході вивчення проблеми взяті до уваги праці мемуарного характеру О. Лотоцького [3; 4], О. Болаболіченка [5]. Особливо цінними є спогади Олександра Лотоцького «Сторінки минулого». Автор зосередив увагу на ідеї створення першої енциклопедії, структурі її написання [3].

Мета статті – проаналізувати першу вітчизняну модерну енциклопедію «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: з'ясувати передумови виходу в світ першого українського енциклопедичного видання; охарактеризувати практичну роботу ініціаторів над впорядкуванням проекту; відобразити структуру і змістову наповненість багатотомного видання; показати труднощі, з якими стикнулися автори при друкуванні енциклопедії.

Підготовча робота над першою українською модерною енциклопедією розпочалась в 1909–1911 рр. в середовищі петербурзької української діаспори та ряду російських вчених, прихильних до української справи. І хоча робочою мовою знов було визначено російську, саме назва проекту декларувала його українську спрямованість. Так, майбутнє видання мало називатися «Украинский народ в его прошлом и настоящем», і публікація першого тому планувалася на листопад 1912 р у Москві, в відомій видавничій компанії – товариство «Братья А. и И. Гранат и К°» [1, с.281]. Перевага братам Гранатам була надана через їх успішне видання Енциклопедичного словника Гранат – «конкурента» Брокгаузівського. Однак самі власники видавництва, не бажаючи мати справу з політично підозрілим українським рухом, висунули умову, що видавцем буде визначено певну приватну особу, якою став М. Славінський.

Ініціатором нового енциклопедичного проекту став тогочасний лідер української «Громади» Санкт-Петербургу О. Лотоцький. Це була людина, щиро віддана ідеям українського відродження, і яка усіяла за них боролася. Будучи богословом за освітою, він більше став відомим на ниві громадської роботи і публіцистики: боровся за скасування Емського указу 1876 р., був фактичним творцем українських фракцій у I та II Державній думі, був активним членом спочатку ТУП, а потім Української партії соціалістів-федералістів. Особливу увагу в своїй громадській роботі він приділяв захисту українських інтересів від петербурзької бюрократії, надавав всебічну підтримку видавництву українських творів у столиці імперії [4]. Як він сам зазначає в своїх мемуарах, першою його ідеєю було створення Санкт-Петербурзького українського наукового товариства, на кшталт Київського. Ця установа мала сприяти піднесенню національного духу тих українців, що працювали в столиці, і значною мірою були зрусифікованими, але при цьому не втратили своєї історичної пам'яті. Окрім того, до наукової діяльності такого товариства, на думку автора, можна було залучити і російських вчених, що займалися українською тематикою. Ця ідея обговорювалася в різних колах української діаспори, і знаходила там підтримку. Фактично підтримав її і М. Грушевський, якого планувалося зробити провідником новоствореного наукового товариства [3, с.155].

Як згадує сам О. Лотоцький у мемуарах, ідея створення енциклопедії виникла в нього під час хвороби, коли на певний час він був позбавлений буденної метушні і зміг зосередитися на глобальних, далекоглядних питаннях. В основу нової чотирьох – п'яти томної праці мали лягти матеріали, вже зібрані і оброблені в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний. Матеріальні кошти на видання мали надати українські товариства в Санкт-Петербурзі: Товариство ім. Т. Шевченка здобуло кілька тисяч карбованців від видання творів О. Єфименкової (два томи «Южной Руси»), товариство «Благодійне», разом із щойно згаданим, дістало прибутку від видання «Кобзаря» більш десяти тисяч. Керівником цієї справи передбачалося призначити М. Грушевського, з подальшим залученням до роботи інших членів львівського НТШ [3, с.155–156]. Однак після ознайомлення інших українських активістів з цим проектом, О. Лотоцький не отримав від них бажаної підтримки. Більшість з них досить скептично ставились до перспектив української енциклопедії, що фактично мала конкурувати з російськими, і в тому числі з потужним Енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрона. Проте сама ідея не була забута, і з часом до неї повернулися.

Значно позитивніше до ідеї української енциклопедії віднісся видатний вчений-філолог О. Шахматов, завдяки діяльності якого вдалося залучити до проекту відомих в українському середовищі осіб – М. Ковалевського, котрий в загальному опікувався справою, його помічника М. Славінського, котрий безпосередньо виконував більшість організаційних заходів та П. Стебницького. Саме О. Шахматов запропонував і нові шляхи до фінансування цього проекту. Так, за основу мали піти кошти, що лишилися від стипендії за видавництво словника української мови Б. Грінченка. Засновником стипендії був М. Костомаров, який в 1881 р. передав Академії Наук 4 тисячі рублів, зібраних на видання популярних українських книжок та перекладу Євангелія на українську мову. Однак після закону 1876 р. відпала можливість видати такі книги, тож призначено було ті кошти на премію за ліпший словник української мови. Але минав термін, що його призначила академія, словника ніхто не подавав, а капітал збільшувався. Тоді Академія Наук в 1902 р. постановила оголосити дві премії: першу – 4 тисячі рублів, та проценти, що накопичилися на початкову суму до 1891 р. і другу – на проценти з 1891 р. по 1 січня 1905 р. Другу премію отримала редакція «Кіевской Старини» та видала в 1909 р. словник Б. Грінченка. Перша ж премія залишилася вільною, і саме її О. Шахматов та О. Лотоцький планували використати на енциклопедію. Іншим шляхом отримання коштів передбачалося залучення до роботи відомих науковців, чій імена і авторитет забезпечать комерційну привабливість проекту і гарантували б його матеріальний успіх.

В первісному форматі праця «Український народ в його минулому та сучасному» мала являти собою трьохтомне видання, кожен з томів якого мав складатися з тематичних монографій. Однак М. Грушевський, якого було запрошено на посаду редактора історичного відділу почав вимагати для себе окремий том, зобов'язавшись його написати. Так трьохтомне видання автоматично перетворилося у чотиритомне. Видання мало бути шикарно оформлене – коштувало по 5 карбованців за том, та повинне було поширюватись через комісіонерів, як більшість тогочасних багатотомних видань. Умови для співробітників та редакторів були вигідні – по 100 карбованців за підготовлений авторський аркуш публікації для авторів та по 25 карбованців – для редакторів. Видавці Гранати, в свою чергу, спочатку планували втиснути українську енциклопедію як відділ (розділ) у ширше багатотомне видання «Народы России», але врешті погодились на видання окремої української енциклопедії в чотирьох томах [3, с.157].

З узгодженням самої ідеї проекту було сформовано також редакційну раду, до складу якої увійшли: Ф. Вовк (антропология, етнография, мистецтво), М. Грушевський (історія, географія, статистика), Ф. Корш (мова, література, мистецтво), А. Кримський (мова й література), М. Ковалевський (господарство), М. Туган-Барановський (економіка), О. Шахматов (філологія). Секретарські функції взявся виконувати сам О. Лотоцький [3, с.157]. Співредактором проекту був відомий діяч петербурзької української «Громади», створеної 1896 р., П. Стебницький, з діяльністю якого були на той час пов'язані усі тогочасні українські гуртки та громади в Петербурзі; жодне українське питання, що вирішувалося в столиці, не обминуло його. Українству віддавав він усе – силу, розум, кошти, яких надто не вистачало українському рухові, і навіть більше – саме життя [5, с.42]. Він також, після виходу перших томів, став його рецензентом у відомих журналах, що певною мірою сприяло популяризації проекту. В подальшому було узгоджено також зміст чотирьох томів:

Том I: Відділ I. Розвиток українських досліджень у XIX ст. й розкриття у них основних питань українознавства (автор – М. Грушевський);

Відділ II. Історія українського народу (М. Грушевський).

Том II. Відділ III. Нарис географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської Росії (О. Русов); Галичина (В. Охримович); Буковина (В. Охримович); Угорська Русь (С. Томашівський);

Відділ IV. Антропологічні особливості українського народу (Ф. Вовк); Етнографічні особливості українського народу (Ф. Вовк); Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко);

Відділ V. Короткий нарис історії малоросійської (української) мови (О. Шахматов); Діалектологія (І. Зилинський); Історія малоросійської (української) літературної мови (А. Кримський)

Відділ VI. Література. Малоросійська (українська) народна словесність. (Н. Янчук.); Література давнього періоду. (І. Житецький); Література XIV–XVIII ст. (І. Стешенко); Українська література від Сквороди до Шевченка (М. Сумцов); Т. Шевченко (М. Славінський); Українська література в 60–70-х роках (С. Єфремов); Українська література 1880–1910 рр. (А. Грушевський).

Відділ VII. Мистецтво (Д. Щербаківський); Архітектура. В. Щербаківський); Орнаментика (М. Біляшевський); Музика (А. Маслов).

Т. III. Відділ VIII. Господарство. Історія українського землеволодіння (О. Єфименко); Походження старозаймового землеволодіння в Слобідській Україні (М. Ковалевський); Географічний опис України (Д. Ріхтер); Розселення та переселення українського селянства (А. Кауфман); Сільське господарство (Т. Осадчий); Селянські рухи останніх років (Т. Осадчий); Приватне землеволодіння (Т. Осадчий); Типи господарств південно-західного краю (О. Ярошевич); Цукроваріння (І. Левін); гірничорудна промисловість (В. Воронцов); Кооперація на Україні (В. Хижняков). Окрім іншого цей том мав бути присвячений теоретичній економічній проблематиці, а його редактором планувався М. Туган-Барановський.

Т. IV. Відділ IX. Сучасна культура та суспільне життя. Суспільне життя в останні десятиліття (С. Єфремов); Просвітництво та церква (О. Лотоцький); Місцеве управління та самоуправління (П. Чижевський); Політичні та національні відносини (М. Славінський); Початок галицького відродження (В. Гнатюк); Суспільно-політичне та культурне життя Галичини, Буковини та Угорської Русі (М. Славінський). У цьому томі планувалося вмістити, зокрема, великий відділ з історії української літератури, більшу частину якого мав підготувати відомий вітчизняний публіцист і літературознавець С. Єфремов.

Власне сама підготовча робота до видання перших томів тривала кілька років, і завершилась зі значним запізненням: замість листопада 1912 р. перший том «Українського народу...» вийшов лише в 1914 р. Сучасники визначають цілу низку причин таких затримок, передусім економічних та організаційних. Суперечки з видавництвом Гранат, необхідність узгодження різних фрагментів тексту в цензурі, недостатність фінансування – все це пригальмовувало роботу. Однак не можна оминати увагою і суб'єктивні чинники, на яких наголошує у своїх листах П. Стебницький. Зокрема він ледь не вперше відкидає традиційну догму про талановитість та творчість української нації, наголошуючи, що його покоління в своїй переважній більшості є сірим, а творчі одиниці, яких і раніше було небагато, поступово розчиняються в загалі. Особливо він звинувачує інтелігенцію – ту верству, яка мала прикласти всі зусилля до просвітлення нації, а натомість не спроможна навіть виконати свої особисті зобов'язання [1, с.279–280]. Таким чином він наголошує, що не лише перепони з боку царської адміністрації гальмували процес видання енциклопедії, а в більшій мірі безвідповідальність самих українських авторів була цьому виною.

Потрібно сказати, що незважаючи на складні політичні обставини, робота над таким масштабним проектом, як українська конституція не був таємним. Про нього знали не лише представники української громади Санкт-Петербургу, а й українські вчені та громадські діячі на території України і навіть за кордоном.

Зокрема великий інтерес до підготовки енциклопедії виявляв В. Липинський, який у листах до М. Грушевського цікавився долею своїх статей, надісланих до друку у 1913 р. [2, с.312, 323]. Відсутність же відповідей на ці питання зайвий раз засвідчують, що навіть перші особи в редакційній раді не мали достовірної інформації про перебіг підготовки видання і час його передачі до друку.

Однак не лише українці проявляли інтерес до нового енциклопедичного проекту. Вихід в 1914 р. першого тому, а також окупація російською армією Східної Галичини зумовили зростання інтересу до української тематики в середовищі російської інтелігенції. Впевненість, що триває проголошений ще в попередні століття процес «повернення споконвічних російських земель» дала поштовх до зростання популярності галицької народознавчої тематики, і відповідно історії західної України [1, с.433]. Однак зацікавленість українською тематикою позитивно вплинула не лише на розповсюдження першого тому, а й на науковий інтерес з боку російських вчених. Деякі з них запропонували свої послуги для роботи над наступними томами, що значною мірою мало підняти їх науковий рівень.

В цілому, підготовка і вихід різних томів енциклопедичного видання відбувалося по різному. Найменше проблем, як вказує у своїх мемуарах О. Лотоцький було з підготовкою першого, історичного тому. Наявність сильного і авторитетного керівника, яким по праву вважався М. Грушевський, і, головне, пов'язаність на ньому основного матеріалу дозволила уникнути розбіжностей між різними авторами. Так, цей том складався з написаних М. Грушевським відділів: першого – «Развитіе украинскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиноведения» та другого – «Історія украинского народа». Окрім цього, в I томі містився ряд ілюстрацій – репродукції картин А. Куїнджі, Є. Столиці та В. Штернберга, а також портрети українських діячів: гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола; культурних і громадських діячів: Т. Шевченко, Д. Бантиш-Каменського, Г. Квітки, Г. Сковороди, сім'ї Ярослава [6].

Автором рецензії на перший том став П. Стебницький, котрий опублікував її у популярному часопису «Вестник Европы». Зокрема, в ній він наголосив на важливості українського питання для російської політики в цілому, і відповідно потреба в ознайомленні з фактичним українознавчим матеріалом є необхідною передумовою для забезпечення інтересів всіх зацікавлених сторін. Українське відродження, що є проявом слов'янського відродження XIX ст. є тісно пов'язаним з суспільно-політичними процесами в російському житті, і в умовах лібералізації суспільного життя викликає значний теоретичний і практичний інтерес. Окрім іншого високої оцінки заслужили не лише наукові розвідки фактичного автора першого тому М. Грушевського, а й поліграфічна якість видання. До недоліків він зараховував брак докладнішого змісту й до певної міри випадковий добір ілюстрацій, що, зрештою, на його переконання, цілком компенсувалося цінністю змісту книги [7].

Значно повільніше пішла праця над упорядкуванням II тому. Суть проблеми, яку по-своєму висвітлив О. Лотоцький була характерною для тогочасної науки. В той час, як сам ідеолог проекту вбачав головним висвітлення особливостей українського народу, як антропологічних, так і етнографічних, автор цих розділів Ф. Вовк підійшов до написання своєї роботи з позицій передусім науковця, а потім вже національного діяча. Звинувачення у перенасиченні монографії нетиповим для українців матеріалом, і що головне – не дав тих чітких критеріїв та висновків, за якими можливо було однозначно оголосити про повну розбіжність між українцями і росіянами. Надмірна переобтяженість тексту фактичним матеріалом з незначним об'ємом висновків, на думку О. Лотоцького не виконувала політичного призначення – створити інструмент для національно-визвольної боротьби. В свою чергу, Ф. Вовк розглядав свою працю як наукову роботу до отримання ступеню університетського доктора, і відповідно абсолютно не був зацікавлений у її політизації [3, с.159]. Він навіть відмовився від редагування кінцевих розділів і висновків, що значною мірою загальмувало видання тому. Однак забезпечивши власну наукову гідність, Ф. Вовк так і лишив у цій монографії нерозв'язаним питання співвідношення між росіянами і українцями.

Наступною проблемою II тому стала проблема історії літератури. Відповідно до проекту О. Лотоцького, найдавніший період мав описувати С. Єфремов, що перед цим опублікував власне дослідження «Історія українського письменства», і вважався одним з найавторитетніших спеціалістів у цій сфері. Однак кандидатура С. Єфремова зустріла супротив іншого організатора енциклопедичного проекту – О. Шахматова. Останній, хоч публічно і не висловлював своїх претензій, проте в науковому плані погляди С. Єфремова і О. Шахматова значно різнилися: С. Єфремов не визнавав існування «праруської» мови, спільної для російського і українського народів, а саме це і було ключовою тезою теорії О. Шахматова. Останній, хоч і визнавав українців як окремий народ, а українську мову – окремою, повноцінною мовою, а не діалектом російської, все ж таки відстоював ідею єдності східнослов'янських народів в період Київської Русі. В свою чергу, О. Шахматов запропонував кандидатуру І. Житецького, яка не задовольняла О. Лотоцького та М. Грушевського. Однак, кандидатуру І. Житецького підтримали Ф. Вовк та П. Стебницький, що наполягли на затвердженні саме цього вченого. Однак користі таке рішення не мало – матеріал І. Житецького повністю дублював позицію офіційного, імперського мовознавства, і ще менше відповідав концепції української енциклопедії, ніж навіть праця Ф. Вовка. Врешті решт вона була відхилена, а розділ «давня література» передано І.М. Стешенкові [3, с.159]. С. Єфремов, повністю оминувши якого не було реальних підстав, став автором розділу про українську літературу 60-70 рр. XIX ст., що не мала такого політичного і ідеологічного підґрунтя, і відповідно не викликала спротиву О. Шахматова.

Однак, не зважаючи на всі перепони, в 1916 р. вийшов другий том енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем». На відміну від попереднього, котрий повністю відповідав запланованому проекту, другий том був більш скороченим. Зокрема, до нього увійшли лише III та IV відділи, натомість

найбільш дискусійні питання – походження української мови, її зв'язки з російською тощо так і залишилися неопублікованими. Це було пов'язано як з відсутністю остаточно узгодженого матеріалу, так і прагненням якнайшвидше видати новий том збірника, доки інтерес до нього в російському середовищі не впав. Окрім іншого дали знати себе і матеріальні труднощі, адже залучених на енциклопедію коштів не вистачало. Тому вихід другого тому мав і суто комерційну сторону – отримання коштів на продовження роботи.

Новий том, що містив два відділи був присвячений питанням географії та етнографії. Перший відділ – Нариси географії України (автор – С. Рудницький) включав в себе також нариси: Статистика українського населення Європейської частини Росії (автор – А. Русов), Галичина, Буковина (автор – В. Охрімович), Угорська Русь (С. Томашівський). Саме цей відділ, окрім власне географічної інформації, містив дані про демографічну ситуацію, територіальні межі розселення етнічних українців, наявність і поширення в регіонах національних меншин – поляків, євреїв, румун, угорців тощо. Особливу цікавість становив розділ, написаний О. Русовим, котрий окрім безпосередньо нарративного матеріалу містить принципи та методи підрахунку кількості населення та схеми демографічного зростання українців в російській імперії, в тому числі і в зонах їх компактного проживання – Кавказ, Польща, Сибір, Середня Азія [8, с.381–406]. Досить цікавим, особливо для російської частини читачів стала й інформація про населення Західної України, яка на той час і була втрачена, однак розглядалась як власна, в давній час втрачена територія.

IV відділ, також вміщений у другий том складався з двох великих блоків: антропологічно-етнографічного та мовного. Перші два розділи: «Антропологічні особливості українського народу» та «Етнографічні особливості українського народу» були написані Ф. Вовком, котрий прагнув не лише продемонструвати особливості українців, і їх відмінності від росіян, а визначити всі існуючі типи і особливості, котрі в комплексі створюють уявлення про українців. При цьому, як справжній дослідник він намагався відійти від чітких узагальнень, відстоюючи погляд про відмінності між українцями різних природно-географічних зон [8, с.427–454]. Ще більш змістовним та інформативним був розділ, присвячений особливостям життя і побуту українського народу в різних регіонах країни. Так, досліджуючи різні заняття – мисливство, рибальство, будівництво житла тощо Ф. Вовк не лише описав існуючі типи та форми, а й дав коротку історичну довідку, котра дозволяє прослідкувати еволюцію промыслов. Він детально висвітлив цілу низку культурно-етнографічних сфер, характерних українському народу в цілому та його певним регіональним групам: мисливство, рибальство, скотарство, землеробство, їжа та харчування, будівництво жител, народну техніку видобутку вогню, виготовлення гончарних виробів, у тому числі з фарфору і фаянсу, обробку металів, тощо [8, с.455–644].

Наступною частиною IV відділу стали мова та звичаї. Так, Т. Єфименко став автором розділу «Звичаєве право українського народу», а О. Шахматов – «Короткий нарис історії малоросійської (української) мови». Зокрема в правовому розділі було висвітлено особливості українського звичаєвого права, і що важливо було для засновників проекту – його суттєву відмінність від звичаєвого права росіян. Висвітливши передусім цивільні відносини, автор наголошує на тих особливостях, що беруть свій початок ще з козацької доби [8, с.645–663]. Щодо мовного питання, то О. Шахматов висвітлив українську мову у відповідності до власної наукової теорії про «праруську мову», як основу російської, української та білоруської мов. Також він спробував висвітлити питання прабатьківщини слов'ян, спираючись саме на лінгвістичний матеріал і їх подальшу історичну долю, котра і визначила мовні відмінності, в тому числі і серед східних слов'ян. Ще за часів Київської Русі він фіксує діалектичні розбіжності в праруській мові, а остаточний її розпад на російську, українську та білоруську зводить до XII ст. [8, с.681]. В цілому, не зважаючи на певну проросійську тенденційність, О. Шахматов зміг висвітлити своє питання на високому рівні наукового об'єктивізму, що відповідно було сприйнято і українською громадою.

Як і для першого тому, рецензію написав П. Стебницький. На цей раз він не приділяв стільки уваги політичному моменту виходу книги, зосередившись переважно на аналізі її змісту. Значно ширша рецензія-анотація на другий том видання, попри позитивну оцінку цієї книги енциклопедії, згадувала й втрати редакційного комітету в особі померлих проф. М. Ковалевського й акад. Ф. Корша. Завершувалася рецензія таким побажанням: «Слід сподіватися, що ці втрати не завадять комітету закінчити своє цінне й солідне підприємство, – яке, до того ж, так відповідає інтересам моменту, що владно висунув долі українського народу на видне місце...» [9].

Однак найбільших труднощів мала підготовка до видання третього тому енциклопедії. Відповідну до планів засновників, він мав бути присвячений економіці і господарству. Суть проблеми полягала в тому, що жоден з членів петербурзької громади ніяким чином не був пов'язаний з економічною наукою, і відповідно не був фахівцем в цій галузі. Більше того, один з найвідоміших економістів – українців за походженням М. Туган-Барановський був досить віддаленим від української справи. Його наукові праці носили переважно загальний характер, і ніяким чином не були пов'язані з українською проблематикою. Тож і інтересу у співпраці з українською енциклопедією М. Туган-Барановський не мав. Для переговорів з ним було доручено М. Ковалевського, котрий зумів досягнути потрібного результату – економіст дав свою принципову згоду, однак зажадав спочатку ознайомитися з програмою економічного відділу [3, с.160]. Сама ж ця програма, хоч і була розроблена, однак неспеціалістами, і відповідно викликала у М. Туган-Барановського сумніви в можливості практичного здійснення. Як зазначав у своїх спогадах О. Лотоцький, представлення програми такому відомому та авторитетному науковцю, яким був М. Туган-Барановський нагадувало іспит. Однак під час детального розгляду рівень зацікавленості вченого проблемою все більше зростає, долаючи попередній скептицизм. Єдиним суттєвим недоліком проекту, на думку М. Туган-Барановського була спроба показати економіку українських територій відірвано від загальноросійської. Проте в цілому він підтримував проект, і

пообіцяв прикласти всі зусилля для його впровадження у життя, хоча і зауважував на недостатності одного тому для повноцінного висвітлення всіх аспектів проблеми. Єдиним серйозним аргументом, котрий змусив вченого-економіста погодитися з попереднім об'ємом, це домовленість з видцем, а також передача йому всіх повноважень по визначенню доцільності, важливості та значущості будь-якого матеріалу [3, с.162].

Однак визначення особи редактора економічного тому та домовленість з ним стала лише початком. Наступною проблемою стала комплектація авторського колективу. Початковий план з самого початку було порушено відмовою П. Стебницького від написання розділу про торгівлю збіжжям, передавши його іншій людині. Однак така заміна, прийнята М. Туган-Барановським, викликала і подальші зміни. У відповідності до домовленостей, за якими П. Стебницький обов'язково мав бути присутнім серед колективу авторів економічного тому, йому було передано розділ, котрий мав писати сам О. Лотоцький – землеволодіння в Україні. Таким чином серед авторів тому не лишилося людини, зорієнтованої не стільки на науку, скільки на національну ідею. Будучи передусім вченими, автори, як і редактор М. Туган-Барановський, за своїми переконаннями були досить далекими від потреб висвітлення особливостей українського елементу в економічному житті. Відповідно, і робота авторського колективу певною мірою була пригальмована ще на першому засіданні, адже більшість авторів не розуміли, що таке є Україна з приводу території, населення та економічного потенціалу. Не мав чіткої відповіді на це питання і головний редактор економічного тому М. Туган-Барановський [3, с.163].

Проте робота над економічним томом мала і ряд позитивних моментів. Завдяки популярності першого тому, і особливо авторитетові редактора М. Туган-Барановського, до проекту вдалося залучити ряд відомих вчених-росіян. Це хоч і знизило «національний дух» проекту, проте підвищило його науковий потенціал. В цьому плані варто виділити особу відомого російського вченого, спеціаліста по статистиці, автора відомої в той час праці «Опыт разделения Европейской России на районы по естественным и экономическим признакам» (1898), укладача «Географического словаря России» (6 випусків, 1909–1911 рр.) Д. Ріхтера [10]. Саме йому було доручено скласти географічно-статистичний огляд, де було б подано особливості економічного життя України взагалі та зокрема поодиноких її районів, і з яким він мав ознайомити своїх колег на наступному засіданні ради. З цим завданням йому вдалося впоратися блискуче, і навіть не зважаючи на невихід третього тому, нарис Д. Ріхтера став однією з найкращих тогочасних праць українознавчої тематики. До позитивних моментів роботи над третім томом можна також віднести ту пунктуальність, з якою працювали вчені-економісти. Більшість тем було завершено вчасно, однак редакторська робота над ними затягнулась – передбачений об'єм видання не міг вмістити весь наданий матеріал, і його необхідно було скорочувати.

Затримки, що розпочалися при роботі над III томом з самого його початку, врешті решт призвели до провалу. Початок війни, і особливо поразки 1915 р. зумовили не лише економічний занепад країни, а й політичні репресії. Через кризу фактично розпався комісіонерський апарат видавництва братів Гранат, що зумовило скорочення рівня реалізації вже виданих томів, і відповідно поставило на межу банкрутства саме товариство. Економічних підстав для рентабельності видання нових томів «Українського народу...» в таких умовах просто не було. Одночасно посилюються також репресії проти всього українського, яке царський уряд звинувачував у співпраці з австрійцями. Антиукраїнська кампанія, розпочата в 1915 р. злякала видавців більше, аніж можливі матеріальні збитки, і результатом стала відмова друкувати вже підготовлений та оплачений гонорарами матеріал. Аналогічна ситуація була і з іншими видавництвами, котрі також не наважувалися пов'язувати себе з небезпечною українською проблематикою. Врешті решт матеріал так і залишився у видавництві [3, с.164].

Аналогічна доля спіткала і четвертий том енциклопедії, котрий мав бути присвячений сучасній українській культурі та громадському життю. Підготовка матеріалів здійснювалась досить успішно, проте відсутність зацікавленості видавництва у продовженні співпраці призвели спочатку до затримки, а потім і до відміни тому як такого. І це відбулось не зважаючи на те, що більшість статей вже були готові до друку. В подальшому з усього масиву матеріалу, підготовленого для третього і четвертого томів, вдалося опублікувати лише статтю В. Гнатюка про культурне та громадське життя закордонних українських територій, і то за кордоном.

Таким чином, не зважаючи на значну роботу, здійснену організаторами, авторами та редакторами проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем» світ побачили лише два його томи, при чому перший вже був відомий завдяки іншим виданням праць М. Грушевського (за винятком праці («Развитіе украинскихъ изученій в XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиноведенія»); а другий містив лише частину запланованого. Однак сам прецедент написання такого ґрунтового, енциклопедичного видання мав і значні позитивні наслідки. По-перше, було здобуто значний досвід у розробці українознавчої тематики, передусім в тих сферах, що до цього часу навіть не розглядалися – економіці, статистиці тощо. По-друге, робота над проектом об'єднала однією метою всю українську громаду Санкт-Петербурга, продемонструвавши її потенціал, можливості, і що не менш важливо – слабкі сторони. І по-третє, до роботи над проектом було залучено значну кількість науковців, котрі не лише збагатили науку своїми відкриттями, а й наблизились до української тематики, проникли ся нею. Особливо важливим в цьому сенсі стало національне «пробудження» М. Туган-Барановського, котрий саме завдяки роботі над українською енциклопедією здобув власне національне – українське – самовизначення. Тому в цілому можна оцінити і сам проект, і рівень його виконання як позитивний, що залишився незавершеним передусім завдяки об'єктивним труднощам – Першій світовій війні і шовіністичній політиці російського царизму.

Джерела та література

1. Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2008.
2. Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Ред. Л. Винар; Упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К. – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – Сер. «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. II.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Частина третя. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XXI, серія мемуарів, кн. 4).
4. Стрельський Г. О.Г. Лотоцький і його мемуари [електронний ресурс] / Г. Стрельський. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/1/14.pdf>
5. Болабольшенко А. Три долі. Біографічні нариси / А. Болабольшенко. – К. : Літопис, 1999.
6. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1914. – 360 с.
7. Стебницький П. [Рец. на кн.:] *Український народ в його прошлом и настоящем*. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевського, проф. М. М. Ковалевського, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымського, проф. М. И. Туган-Барановського и акад. А. А. Шахматова. Т. I. Спб., 1914 // Вестник Европы: Журнал науки – політики – літератури. – 1914. – Кн. 5. – Май. – С. 352.
8. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1916.
9. Стебницький П. [Рец. на кн.:] *Український народ в його прошлом и настоящем*. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевського, проф. М. М. Ковалевського, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымського, проф. М. И. Туган-Барановського и акад. А. А. Шахматова. Т. II. Пгр., 1916 г. Стр. 348 // Вестник Европы: Журнал науки – політики – літератури. – 1916. – Кн. 11. – Ноябрь. – С. 372–375.
10. Нарбут А. Рихтер (Richter) Дмитрий Иванович (25 окт. 1848, Москва – 2 июля 1919, Детское Село Петроградской губ., ныне гор. Пушкин Ленинградской обл.) // Немцы России: Энциклопедия / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – М. : ЭРН, 2006. – Т. 3: П – Я. – С. 309.

Борчук С. М. Первая украинская современная энциклопедия: структура издания и содержимое

В статье проанализирована первая отечественная современная энциклопедия «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Выявлены предпосылки выхода в свет первого украинского энциклопедического издания, характеризирована практическая работа инициаторов над приведением в порядок проекта, отображены структура и содержимое наполнение многотомного издания и показаны трудности, с которыми столкнулись авторы в ходе издания энциклопедии.

Ключевые слова: энциклопедия, проект, публикация, редакционный совет, том, редактирование, рецензия.

Borchuk S. M. The First Ukrainian Modern Encyclopaedia: Structure, Edition and Contents

The first domestic modern encyclopedia «The Ukrainian people in their past and present» has been analysed in the article. The preconditions of the publishing of the first Ukrainian encyclopaedic edition are cleared up, initiators' practical work at the systematizing of the project is characterized; the structure and meaningfulness of the multivolume edition are reflected and difficulties, appeared in the preparatory process are shown.

Keywords: encyclopaedia, project, publication, editorial board, volume, editing, review.